

İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi
Journal of the Human and Social Science Researches
[2147-1185]

[itobiad], 2020, 9 (2): 1223/1246

Sofistlerde Tanrı ve Din Düşüncesi

The Idea of God and Religion in Sophists

Zeki AKTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Asst. Prof., Bitlis Eren University, Department of Philosophy and Religious Studies

zaktas@beu.edu.tr

Orcid ID: 0000 0002 9396 4698

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received : 06.02.2020
Kabul Tarihi / Accepted : 26.04.2020
Yayın Tarihi / Published : 18.06.2020
Yayın Sezonu : Nisan-Mayıs-Haziran
Pub Date Season : April-May-June

Atıf/Cite as: AKTAŞ, Z . (2020). Sofistlerde Tanrı ve Din Düşüncesi. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi , 9 (2) , 1223-1246 . Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/54141/685834>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 – Istanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Sofistlerde Tanrı ve Din Düşüncesi

Öz

Bu çalışmada Sofistlerin tanrı ve din hakkındaki görüşleri ele alınmıştır. Araştırmanın konusu Sofistlerin tanrı ve din hakkındaki görüşlerini içeren fragmanlardır. Sofistlerden kalan fragmanlar analiz edildiğinde din felsefesine dair görüşleri bakımından Protagoras, Prodikos ve Kritias'ın isimleri öne çıkar. Bu isimlerden Protagoras bir taraftan tanrı düşüncesinin antropolojik bir fenomen olma özelliğine dikkat çekmiş diğer taraftan ise tanrı veya tanrıların gerçekten var olup olmadığına dair tam bir bilinemezci tavır sergilemiştir. Prodikos insandaki tanrı ve din düşüncesinin rasyonel bir açıklamasını yapmaya çalışmış ve insan-doğa ilişkisindeki fayda unsuruna dikkat çekerek insanın faydalı bulunduğu metayı zamanla kutsallaştırıp tanrısallaştırdığını öne sürmüştür. Kritias ise tanrı ve din düşüncesinin hem fayda hem de korku temelli olup kurnaz insanlar tarafından icat edildiğini ve siyasal otoriteler için kullanışlı bir yönetim aracı olduğunu dile getirmiştir. Tüm bunlarla birlikte Sofistler, genel olarak, tanrı ve dini, uygarlığa dair antropolojik bir fenomen olarak görmüşler ancak onların hakikatini bilme noktasında kuşkucu bir tutum içinde olmuşlardır.

Özet

Sofistler, her şeyden önce, "Sokrates Öncesi" dönemin felsefi ilgilerindeki dönüşümün temsilcileridir. Zira felsefe tarihinin Sofistlere kadar ki döneminde filozofların temel ilgileri varlık ve varlığın nitelikleri üzerindeyken Sofistlerle birlikte bu ilgi, insana ve onun başarılarına yönelmiştir. Sofistler bu bağlamda ele aldıkları tüm problemleri, yine insan merkezli bir bakış açısıyla yorumlamışlardır. Nitekim onlar, tanrı ve din problemine de aynı bakış açısıyla yaklaşmışlar ve böylece hakikatte var olan bir tanrıdan ziyade, insan yaşamının fenomenal bir gerçeği olan tanrıdan söz etmişlerdir. Başka bir deyişle Sofistler, tanrısal bir hakikat peşinde olmadıkları gibi belli bir tanrı veya din anlayışının da savunucusu olmamışlardır; aksine onlar tüm tanrı ve din tasavvurlarına karşı kuşkucu ve eleştirel bir tavır almışlardır.

Felsefenin bu ilk dönemi bakımından tanrı ve din problemi hakkındaki en verimli tartışmalara Sofistlerde rastlarız, zira onlardan önce gelen Doğa Filozofları, tanrı ve din problemine değinseler bile, konuyu, daha çok evren merkezli ve doğacı bir anlayışla ele almışlardır. Buna karşın Sofistler tanrı ve din problemini insan merkezli bir odaktan tartışmışlar ve bunların kökenine, toplumsal ve siyasal işlevine dair teoriler öne sürmüşlerdir.

Nitekim bu çalışmada, öncelikle bu teorileri ortaya koyan Sofistlerin genel özellikleri ve sonrasında da onların tanrı ve din hakkındaki teorilerinin içeriği araştırılmıştır.

Sofistlerin ortaya çıktıkları dönem olan MÖ 5. yüzyıl, Grek tarihi bakımından Aydınlanma Çağı olarak adlandırılır. Bu dönemde Atina; Grek

dünyasının ekonomik, siyasal ve entelektüel bakımlardan öncüsü durumundadır. Bu yıllarda Atina'da Perikles, Hippodamos, Phidias, Aristophanes gibi birçok ünlü deha ortaya çıkmış; siyasette, mimaride, sanatta ve daha birçok alanda başarılı örnekler verilmiştir. Özellikle siyaset alanında atılan adımlarla antik Grek demokrasisinin en tipik örneği var edilmiştir. Solon, Peisistratos, Kleisthenes ve Perikles gibi devlet adamlarının çabalarıyla yurttaş kabul edilen herkesin mecliste ve mahkemede söz eşitliği sağlanmış; onların aktif bir biçimde siyasete katılabilmelerine zemin hazırlanmıştır. Böylece siyasal ve hukuksal alanlarda kazanım elde edebilmenin bir gereği olarak retorik bilmek oldukça önemli bir hâle gelmiştir. Başka bir deyişle yeni düzenin gereklerini anlamak ve iktidara katılabilmek için siyaset sanatının öğrenilmesi bir zorunluluk olmuştur. İşte Sofistler, bir bakıma, bu yeni gereksinimleri karşılamak iddiası ile ortaya çıkmışlardır. Onlar aristokratik kültürün eleştirisini yaparak mevcut ahlaki, siyasi, hukuki ve dini tüm değerleri sorgulamışlar; yeni ve işlevsel görüşler geliştirerek demokratik düzenden pay almak isteyen herkesin ihtiyacına cevap vermeye çalışmışlardır.

Sofistler, her ne kadar, farklı felsefi görüşlere sahip olsalar da yine de onları tarif eden bazı ortak özellikler mevcuttur. Birer gezgin eğitimci olmaları, kuşkucu ve eleştirel tavırları, insan merkezli ve rölativist bakış açıları, deneyci ve pragmatist tutumları onların başlıca ortak özellikleridir. Diğer taraftan Sofist düşüncesinin tüm bu niteliklerinin tanrısal konulardaki yansıması ise kendisini kuşkuculuk olarak göstermiş ve bu yaklaşımın doğal sonucu da eleştirel tanrı ve din teorileri olmuştur. Nitekim bu hususta, Sofistler arasında, üç ismin görüşleri öne çıkar: Protagoras'ın, insanın olanaklarının ve zamanının tanrıları bilmesi için yeterli olmadığını öne süren bilinemezliği; Prodikos'un, tanrıları ve dinleri doğal nedenlerle açıklamaya çalışan rasyonel tavrı ve Kritias'ın, tanrıları siyasal otoritelerle ilişkilendiren tanrıtanımaz yaklaşımı.

Sofistlerin insan merkezli, pragmatik ve kuşkucu bakış açıları ile tanrı ve din konusu eleştirel bir zemine oturmuştur. Dolayısıyla tanrı ve din meselesi onlar için bir hakikat sorunu olmaktan ziyade, dünyevi yaşama etkisi bakımından değerlendirme konusu olmuştur. Bununla birlikte onlar tanrının veya dinin, gerçekteki değeri ne olursa olsun, insan yaşamındaki önemini yadsımamışlardır.

Diğer taraftan Sofistler tanrı ve din meselesinde, her ne kadar, benzer bir bakış açısından hareket etseler de farklı içerikleri olan görüşler ortaya koymuşlardır. Söz gelimi Protagoras, antropolojik bir fenomen olarak tanrı ve din meselesini yadsımazken epistemolojik açıdan bu konuda bilinemezlikten öte geçilemeyeceğinde ısrarcıdır. Başka bir Sofist Prodikos ise tanrı ve din düşüncesine doğal ve rasyonel bir açıklama getirme peşindedir. Prodikos'un görüşü, hareket noktası bakımından, evrensel sayılabilecek bir içeriğe sahiptir; zira ona göre tanrı ve din düşüncesinin temelinde insanın kendisi için faydalı bulduğu metayı, ona duyduğu minnet ve şükran duygusuyla kutsallaştırması vardır. Dolayısıyla ekmeğin

Demeter'e, şarabın Dionysos'a, suyun Poseidon'a, ateşin Hephaistos'a dönüşmesi insanın yaşamı için yararlı olanı kutsallaştırmasının sonucudur; başka bir deyişle tüm tanrı ve din düşüncesi insanın kendi zihinsel kurgularından ibarettir. Bununla birlikte tanrı ve din düşüncesinin kökenine dair en radikal teori Kritias'a aittir. Kritias, tanrı ve din düşüncesinin insanın korku duygusundan hareketle onları kontrol etmek için zeki kişiler tarafından uydurulduğunu öne sürmüştür. Kritias'a göre, esasında tanrı ve din düşüncesinin siyasal bir işlevi vardır; bu fenomenler yasaların göremediği yerlerdeki yönetsel boşlukları doldurur, yani onlar yasaların işlevsiz kaldığı yerlerde iş gören siyasal birer araçtır.

Sonuç olarak Sofistler tanrı ve din problemini uygarlığa dair antropolojik bir fenomen olarak görmüşler ve bu fenomeni eleştirel bir bakış açısıyla çözümlenmeye çalışmışlardır. Bununla birlikte Sofistlerin tanrı ve din problemi hususundaki eleştirel çözümlenme girişimlerini, onların ortaya çıktıkları tarihsel koşullardan ayrı düşünmemek gerekir. Zira onlar değişen siyasal düzenin yeni talepleriyle ortaya çıkan toplumsal bir ihtiyaca cevap vermeye çalışmışlar ve bunu gerçekleştirirken de öncelikle mevcut değerlerin eleştirisini yapmışlardır. Dolayısıyla mevcut tanrı ve din görüşleri de bu eleştiriden payını almıştır.

Anahtar Kelimeler: Sofistler, Tanrı, Din, Protagoras, Prodikos, Kritias

The Idea of God and Religion in Sophists

Abstract

In this study, the ideas of the Sophists, which are about god and religion, were discussed. The subject of the research are fragments that include the views of the Sophists, which are about god and religion. When the fragments from the Sophists are analysed, the names of Protagoras, Prodicos and Critias come to the fore in terms of their views on the philosophy of religion. Protagoras drew attention to the fact that the understanding of god is an anthropological phenomenon; moreover, it took a complete unknown attitude whether the god or gods existed. Prodicos tried to make a rational explanation of the idea of god and religion which humans have, and by pointing to the benefit element in the relationship between humans and nature, he sanctified and deified the commodity that individuals found useful over time. Critias, on the other hand, stated that the idea of god and religion is both benefit and fear-based, which are created by cunning people, and these are a useful management tool for political authorities. With all this, the Sophists generally considered god and religion as an anthropological phenomenon of civilisation; however, they were sceptical at knowing their truth.

Summary

Sophists are, above all, representatives of the transformation in the philosophical interests of the "Pre-Socratic" era. As, during the period of philosophy until the Sophists, the main interests of philosophers were on the qualities of existence and existence itself, this interest towards the people and their achievements with the Sophists philosophy. The Sophists interpreted all the problems, which they dealt with, in this context from a human-centred perspective. As a matter of fact, they approached the question of god and religion with the same view and uttered about god, which is a phenomenal truth of human life, rather than a god that exists. In other words, the Sophists did not pursue a divine revelation, nor did they defended a particular understanding of god or religion; on the contrary, they took a sceptical and critical attitude to all god and religion connotations.

In this first period of philosophy, it can be found that Sophists argued the most productive discussions about the problem of god and religion because the Nature Philosophers who came before them dealt with the issue with a more universe-centred and naturalist approach. In contrast, the Sophists discussed the problem of god and religion from a human-centred motivation and proposed theories on their origin, which is a social and political function.

Indeed, in this study, the general characteristics of the Sophists, who put forward these theories and then the content of their theories about god and religion, were investigated.

The 5th century B.C., when the Sophists emerged, is called the Age of Enlightenment in terms of Greek history. Athens was the pioneer of the Greek world in economic, political and intellectual aspects during this period. During these years, many famous intellects such as Pericles, Hippodamos, Phidias, and Aristophanes emerged in Athens; moreover, successful examples were given in politics, architecture, art and many other fields. Especially in the area of politics, the most typical case of ancient Greek democracy had been formed. With the efforts of statesmen such as Solon, Peisistratos, Kleisthenes and Pericles, all people were accepted as a citizen, and it was given equal right to speak in the parliament and court; the environment for their active involvement in politics had been set. Therefore, knowing rhetoric had become incredibly significant for the requirement of achieving benefits in the political and legal area. In other words, it had been imperative to learn the art of politics in order to understand the requirements of the new law and participate in the rule. The Sophists emerged with the claim of satisfying these new necessities. They criticised the aristocratic culture and questioned all the existing moral, political, legal and religious values; they had tried to answer the needs of all people who want to get a share from the democratic order by developing new and functional opinions.

Although sophists had different philosophical views, some common features describe them. Their main characteristics are being a travelling educator, their sceptical and critical attitudes, human-centred and relativistic

perspectives, experimental and pragmatist views. On the other hand, the reflection of all these assets of Sophists' thoughts on divine matters showed itself as scepticism, and the natural result of this approach was the critical theories of god and religion. As a matter of fact, among the Sophists, the three names come to the fore: the unknowingness, which Protagoras advocated that human possibilities and time are not enough to know the gods; Prodikos's rational attitude which was trying to explain the gods and religions for natural reasons and Critias' non-goddess that attitude was linking gods with political authorities.

The subject of god and religion was on a critical ground with the human-centred, pragmatic and sceptical perspectives of the Sophists. Therefore, the issue of god and religion had been the subject of evaluation in terms of its effect on worldly life, rather than being a problem of truth for them. However, they did not deny the importance of god or religion in human life, regardless of its true value.

On the other hand, the Sophists, on the issue of god and religion, had put forward thoughts with different content, although they acted from a related angle. For example, Protagoras, as an anthropological phenomenon, did not deny the issue of god and religion but insists that epistemological aspects were not exceeded in this regard. Another Sophist, Prodikos, obtained to bring a natural and rational explanation to the thought of god and religion. Prodikos' view had a content that was considered universal in terms of beginning theme; since, according to him, the idea of god and religion was to sanctify the commodity that people find beneficial for him with a sense of gratitude. Therefore, the transformation of bread into Demeter, wine into Dionysus, water into Poseidon, fire into Hephaistos was the result of sanctifying what is useful for human life. In other words, all thoughts of god and religion were human mental fictions. However, the most radical theory of the origin of god and religious thought belongs to Critias. Critias argued that the notion of god and religion, which was based on the fears of the people was made up by intellectual people to control all people. According to Critias, the idea of god and religion had a political use; these phenomena filled the administrative gaps in places where the laws were not seen, they were political tools that operate in areas where the rules are dysfunctional.

As a result, the Sophists saw the problem of god and religion as an anthropological phenomenon of civilisation and tried to solve this phenomenon from a critical perspective. However, it should not be thought of the essential attempts of analysis of the Sophists about the problem of god and religion separately from the historical circumstances in which they emerged. Because they tried to respond to a social need arising with the new demands of the changing political order, and while they were doing this, they first criticised the existing values. Hence, the current views of god and religion had taken their share from this criticism.

Keywords: Sophists, God, Religion, Protagoras, Prodikus, Critias

1. Giriş

Felsefe tarihinin genel sınıflandırmaları göz önüne alındığında Antik Çağ felsefesinin “Sokrates Öncesi” olarak adlandırılan dönemi Doğa Filozofları ve Sofistler başlıkları altında incelenir. Bunlardan ilkinin temel felsefi ilgileri evren, varlık, doğa, oluş ve hareket; ikincilerin ise insan, kültür, toplum, siyaset, ahlak, tanrı ve din problemleri üzerindedir. Başka bir deyişle Sofistlere kadar filozofların esas ilgilerini varlık ve varlığın nitelikleri oluştururken Sofistlerle birlikte bu ilginin insan ve insanın olanakları üzerinde yoğunlaştığı görülür.

Sofistler söz konusu problemleri insan merkezli bir bakış açısı ile yorumlamışlar ve dolayısıyla görecelik yönü baskın öğretiler ortaya koymuşlardır. Tanrı ve din problemi de onların insan merkezli bakış açısı ile felsefenin gündemine taşıdıkları bir konu olarak karşımıza çıkar. Bununla birlikte bu tespit Sofistler öncesinde tanrı ve din problemine dair hiçbir şey söylenmediği anlamına gelmez. Söz gelimi Demokritos (MÖ y. 460-370)’un tanrı düşüncesinin kökenine dair görüşleri ve Ksenophanes (MÖ y. 570-475)’in, döneminin tanrı anlayışına getirdiği eleştiriler, Sofistlerin din felsefesi alanındaki kimi görüşlerini öncelemiş olmaları bakımından dikkate değerdir. Diğer taraftan, felsefenin bu ilk döneminde, tanrı ve din problemi hakkında doğrudan ve daha çeşitli görüşlere Sofistlerde rastlarız. Nitekim Sofistlerle birlikte, artık bilinemezlik, tanrıtanımazlık gibi iddiaların yanı sıra tanrı ve din düşüncesinin kökenine, toplumsal ve siyasal işlevine dair doğrudan tartışmalar görmek mümkündür. Bununla birlikte Sofistler, belli bir tanrı veya din anlayışının da sözcüsü değildir, aksine onlar genel tanrı ve din tasavvurlarına kuşkuyla bakmış ve onları eleştirel bir tavırla ele almışlardır.

Tanrı ve din gerek teorik gerekse pratik yönleriyle insan hayatının öteden beri oldukça önemli fenomenleri olmuştur (Ögçem, 2009, s. 1373). Dolayısıyla bu fenomenlerin düşünce tarihindeki belli başlı örneklerini çözümlene girişimi de önemlidir. Sofistler tanrı ve din düşüncesi konusunda kendilerinden önceki filozoflardan farklı bir yaklaşıma sahiptir. Doğa Filozofları tanrı ve din problemine değindiklerinde, konuya, daha çok evren merkezli doğalcı bir anlayışla yaklaşırken Sofistler bu konuları doğrudan ele alarak ilk kez insan merkezli bir okuma yapmışlardır. Dahası Sofistler tanrı ve din düşüncesinin kökeni ve pratik yaşamdaki işlevi bakımından öne sürdükleri görüşlerle Platon (MÖ 427-347), Voltaire (1694-1778), Proudhon (1809-1865) ve Marx (1818-1883) gibi birçok filozof ve düşünürü de öncelemişlerdir (Arslan, 2014, s. 43-44). Bu nedenle Sofistlerin tanrı ve din düşüncesine dair görüşlerini ele almak ve onların bu fenomenlere dair bakış açılarını ortaya koymak verimli bir tartışma olarak görünmektedir.

Çalışmamız Sofistlerin tanrı ve din hakkındaki düşüncelerini tespit ve analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda ilk önce “Sofist düşüncesinin genel

özellikleri nelerdir?” sonra da “Sofistlerin Tanrı ve din problemi hakkındaki görüşlerinin içeriği nedir?” sorusu ele alınacaktır. Ancak ikinci sorunun kapsamı Protagoras (MÖ y. 481-411), Prodikos (MÖ 5. yy) ve Kritias (MÖ ?-403) ile sınırlı tutulacaktır. Zira Sofistlerden günümüze kalan fragmanlar analiz edildiğinde, din felsefesi bağlamında, özellikle bu üç Sofistin görüşleri ile karşılaşılır.

2. Sofist Düşüncenin Başlangıcı ve Genel Özellikleri

MÖ 5. yüzyıl Grek tarihi bakımından Aydınlanma Çağı olarak adlandırılır (Bu döneme dair ayrıntılı bir bilgi için bkz. Mansel, 2014). Grek kentlerini baskı altında tutan Perslere karşı kazanılan askeri zaferle başlayan bu dönem, 27 yıl süren Peloponnesos Savaşları (Bu savaşlar için bkz. Thukydides, 2017)’ndan sonra MÖ 404 yılında sona erer. Perslere karşı yürütülen mücadelede önderlik rolü üstlenen Atina, bu süreçle birlikte Grek dünyasında ekonomik, toplumsal, siyasal ve entelektüel bakımlardan merkezi bir konuma yükselmiştir. Dolayısıyla bu döneme kadar Grek ana karasının dışında kalan Batı Anadolu, Güney İtalya ve Batı Trakya kıyılarında gelişen felsefenin de yeni merkezi Atina olmuştur. Bu yıllarda (MÖ y. 500-400) Atina’da Hippiamos, Phidias, Aiskhylos, Sophokles, Euripides, Aristophanes gibi birçok ünlü deha ortaya çıkmış; tragedya, komedy, mimari ve heykeltiricilik başta olmak üzere birçok alanda başarılı örnekler verilmiştir (Arslan, 2014, s. 5-6; Gökberk, 2013, s. 38-39).

Atina, bu dönemde sadece entelektüel alanda verdiği ürünlerle öne çıkmamıştır, aynı zamanda antik Grek demokrasisinin de en tipik örneği olmuştur. Bununla birlikte tüm bu gelişmeler bir anda olup bitmediği gibi, aksine aşamalı bir süreç izlemiştir. Atina demokrasisi MÖ 5. yüzyıldaki konumunu öncelikle ekonomik ve toplumsal yapıdaki köklü değişimlere; sonrasında ise Solon (MÖ 7-6. yy), Peisistratos (MÖ 7-6. yy), Kleisthenes (MÖ 6-5. yy) ve Perikles (MÖ 5. yy) gibi yöneticilerin uygulamalarına borçludur. Başka bir deyişle antik Grek ekonomisi ve toplumunda meydana gelen yapısal değişimler, söz konusu her bir yöneticiye farklı bir rol biçmiştir.

MÖ yaklaşık 7. yüzyıla kadar kapalı bir tarım ekonomisine sahip olan Atina, bu dönemden itibaren köklü ekonomik ve toplumsal değişimler yaşamıştır. Dönem itibarıyla bu değişimin itici gücü şarap ve zeytinyağı ticareti olmuştur. Zira bu ürünlerin geniş pazar olanakları ticaretlerini de karlı hâle getirmiştir. Şarap ve zeytinyağı ticaretiyle, ilk olarak, büyük toprakları ve bu toprakları işleyecek sermayesi olan aristokratlar daha da zenginleşmiştir. Ardından aristokrat olmamakla birlikte bu ürünlerin alışverişi ile uğraşan ve hâliyle zenginleşen bir orta sınıf meydana gelmiştir. Diğer taraftan bu durum aristokratlara karşı iki büyük muhalif kitle yaratmıştır: Büyük toprak sahibi aristokratlar, bu ürünlerin ticareti ile zenginliklerini artırırken küçük toprak sahipleri ise onlarla rekabet edemeyerek hem topraklarını kaybetmiş

hem de birçoğu borçlu duruma düşmüş ve böylece mevcut topraklar az sayıdaki aristokratın elinde toplanırken onların karşısında ise ödeyemedikleri borçları yüzünden köle durumuna düşmüş kalabalık bir kitle doğmuştur. Bununla birlikte zenginleşmiş yeni orta sınıf ise sosyal ve siyasal hak talepleri nedeniyle aristokratlar karşısındaki diğer etkili muhalif kitle olmuştur (Arslan, 2014, s. 6-7; Şenel, 2013, s. 123-125).

Toplumsal ve siyasal çatışmalara yol açan bu durum karşısında Atina aristokratları çözümü yönetici olarak atadıkları Drakon (MÖ 7. yy)'a sert ceza yasaları hazırlatmakta görmüşlerdir. Ancak bu yasalar, sorunları çözemediği gibi aristokratların çıkarlarını baskı ve şiddet yoluyla korumaya çalışarak işleri daha da karmaşık hâle getirmiştir. Dahası git gide zenginleşen ve kalabalıklaşan orta sınıfın kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için yoksul köylü ve işçilerle işbirliğine girmesi, aristokratların endişesini daha çok artırmıştır. Dolayısıyla tüm bu sınıflar arası anlaşmazlıkları çözmesi ve toplumsal bir uzlaşma kurması için Solon iş başına getirilmiştir. Solon, ilk iş olarak borç köleliğini kaldırmış ve yurttaşların kendilerini, eşlerini veya çocuklarını borç karşılığında rehin göstermelerini yasaklamıştır. Küçük çiftçilerin borçlarını silip topraklarındaki ipotekleri kaldırmış; toplumsal sınıfları soyluluk esasına göre değil, gelir esasına göre yeniden düzenlemiştir. Solon yaptığı reformlarla Atina'nın ekonomik ve toplumsal düzeninde yapısal değişiklikler gerçekleştirmiştir. Ancak Solon, tüm reformlarına rağmen, ne aristokratları ne de muhalifleri hoşnut edebilmiştir (Şenel, 2013, s. 124-126).

Bu hoşnutsuzluktan faydalanan Peisistratos, muhalif kitlelerin desteğini alarak yönetimi ele geçirmiştir. Solon'un reformlarına dokunmayan Peisistratos, büyük çiftliklere el koymuş ve buraların topraklarını halka dağıtmış; köylünün madden ve manen kalkınmasına çalışmış; kamusal yatırımlar yapmaya uğraşmış; ticaretin hacmini ve alanını genişleterek Atina ekonomisini mali refaha kavuşturmuştur. İşte tüm bu uygulamaları ile hem halkın desteğini alan hem de aristokratların gücünü kıran Peisistratos, Atina'da kendisinden sonra iktidara gelen yeni hükümete genç ve dinç bir demokrasi zemini bırakmıştır (Mansel, 2014, s. 204-205).

Peisistratos'tan sonra iktidara gelen Kleisthenes, bu dinamik zemin üzerinde gerçekleştirdiği reformlarla Atina demokrasisinin kurucu ismi olarak tezahür etmiştir (Şar, 2017, s. 25). Onun reformları Solon ve Peisistratos'un reformları gibi mevcut düzen üzerindeki bazı değişikliklerden ibaret değildir. Kleisthenes'in reformları planlı bir süreçle aristokratların nüfuzuna tamamen son verip tam anlamıyla düzenli bir hükümet kurup tüm yurttaşları yönetime katmak amacı gütmüştür. Kleisthenes bu doğrultuda Atina halkının soy bağına dayanan örgütlenmesi yerine, bununla hiçbir ilgisi olmayan, belli bölgelerde oturan halk topluluklarını içeren coğrafi nitelikli bir örgütlenme ikame etmiştir. Bu şekilde halkı kaynaştıracağını ve daha fazla kişiyi yönetime katacağını düşünen Kleisthenes oldukça başarılı da olmuş ve böylece Atina'da her yurttaş (yabancılar dışında) doğrudan

doğruya yönetime katılma olanağı elde etmiştir (Aristoteles, 2013, s. 50; Mansel, 2014, s. 211-212, 215).

Kleisthenes sonrası dönemde Atina demokrasisine altın çağını yaşatan Perikles'i görürüz. Perikles, yönetimde olduğu süre içinde, bir yıl dışında, hep halk tarafından seçilmiştir. O, siyasal haklara sahip yurttaşların işlerini bırakıp uzun tartışmalara katılmadıklarını göz önünde bulundurarak siyasal oturumlara katılanlara ödenek verilmesini sağlamış ve böylece halkın meclis ve mahkeme oturumlarına katılarak yönetimde daha etkili olmasının yolunu açmıştır. Perikles, politik hamleleri ile yurttaşlar arasında bir eşitlik kurmaya çalışırken Attika-Delos Deniz Birliği aracılığıyla da Atina'nın ekonomik ve siyasal üstünlüğü için uğraşmıştır. Perikles, ayrıca şairlerle, oyun yazarlarıyla ve filozoflarla da yakın bir ilişki içinde olmuştur. Nitekim Sofistlerin Atina'da yerleşmelerinde Perikles'in rolü yadsınamaz (Şar, 2017, s. 30-31, 35; Şenel, 2013, s. 128-129).

Solon, Peisistratos, Kleisthenes ve Perikles; Atina'da hem yasa önünde eşitliği hem de konuşma eşitliğini sağlamışlar ve böylece yurttaşların siyasete aktif bir biçimde katılabilmesinin uygun koşullarını oluşturmuşlardır. Atina demokrasisindeki tüm bu gelişmeler sonucunda halkın hem söz hakkı hem de iktidara katılımı git gide artmıştır. Dolayısıyla, artık siyasal ve hukuksal alanlarda kazanım elde edebilmenin yolu da ikna edebilmekten, yani etkili söz söylemekten geçer olmuştur. Başka bir deyişle mecliste veya mahkemede kişinin kendi lehinde sonuç çıkarabilmesinin yolu retorik gücüyle orantılı hâle gelmiştir (Şar, 2017, s. 35, 38, 61; Vorlander, 2008, s. 79). Öte taraftan Atina demokrasisindeki bu gelişmeler, yeni düzenin değerlerini yerleştirebilmek için mutlak ve değişmez olduğu iddia edilen aristokratik değerlerin öyle olmadıklarının gösterilmesi ve yönetime katılabilmek için siyaset sanatının öğrenilmesi gerekliliğini de beraberinde getirmiştir.

İşte Sofistler, bir bakıma, bu gereksinimleri karşılamak iddiası ile ortaya çıkmışlardır. Nitekim, ünlü Sofist Protagoras'ın belirttiği gibi, onların amacı siyaset sanatını öğretmektir (Platon, 2014a, s. 35 vd.). Kısacası onlar, aristokratik kültürün eleştirisini yapan, dolayısıyla mevcut ahlaki, siyasal, bilgisel, hukuksal, sanatsal ve dinsel tüm değerleri eleştiren ve tüm bu alanlarda yeni ve işlevsel görüşler geliştirerek demokratik düzenin ve bu düzende yer almaya çalışan kişilerin ihtiyaçlarına cevap vermeye çalışan düşünürler olarak ortaya çıkmışlardır.

Sophistes (Sofist) kelimesi Yunanca olup temelde "uzman" anlamına gelir ve hemen her alanda uzman olan veya uzmanlık kazandırabilen kimseleri tarif etmek için kullanılır (Flew, 1979, s. 307). Bir sofist, özel bir yetenek sahibi veya pratik bir alanın bilgisine haiz olan kişi olarak bu yetenek ve bilgiyi yazıp öğreten kişidir. Onun bilgisi (*sophia*), ister sanat alanında olsun ister yönetim ve siyaset alanlarında olsun pratiğin bilgisidir (Guthrie, 1977, s. 30). Sofist terimi, ilk başlarda, bu anlamları içermek üzere Solon, Pythagoras

(MÖ y. 570-500), Antisthenes (MÖ y. 444-368), Sokrates (MÖ 469-399) ve hatta Platon gibi, bilge veya filozof kişiler için kullanılmıştır. MÖ 5. yüzyılın ortalarında, daha dar ve özel bir anlamda, gezgin öğretmenlik yaparak siyasetten hitabete birçok alanda ders veren kimseler için kullanılmaya başlamıştır. Diğer taraftan Sofistlik hakkında ilk başlarda beslenen olumlu kanaat devam etmemiş, özellikle Sokrates, Platon ve Aristoteles (MÖ 384-322)'in Sofistlerin görüşlerine ve felsefe yapma biçimlerine yönelttikleri ağır eleştiriler ve alaycı tavırlar sonucunda Sofistler maddi çıkar peşinde olan, retorik sanatı ile insanları aldatıp yönlendiren, bilgiçlik taslayan kimseler olarak resmedilmişlerdir. Ancak Sokrates, Platon ve Aristoteles'in işaret ettiği kimi Sofistler bu ikinci kategoride nitelenebilse dahi onların tümü için aynı şeyleri söylemek doğru olmaz (Gökberk, 2013, s. 39; Vorlander, 2008, s. 79). Zira Sofistler yekpare bir felsefe öğretisi ortaya koymasalar da birçok felsefe problemini tartışmaya açarak verimli bir düşünce topluluğu oluşturmuşlardır.

Sofistler, her ne kadar, farklı felsefi görüşlere sahip olsalar da yine de onları tarif eden bazı ortak özelliklerden söz edilebilir. Söz gelimi birer gezgin eğitimci olmaları, mevcut değerler karşısındaki eleştirel tavırları, bilginin imkânı hususundaki kuşkucu tutumları ve bu tutuma bağlı olarak mümkün bilginin ancak fenomenlere bağlı duyu-deneyinin bilgisi olabileceğini savunmaları, ele aldıkları tüm problemlere insan merkezli olarak yaklaşmaları ve rölativist bir bakış açısına sahip olmaları onların ortak özellikleri olarak gösterilebilir (Cevizci, 2013, s. 1414-1416).

Sofistlerin başlıca ortak özellikleri birer gezgin eğitimci olmalarıdır. Onlar bilge ve saygın bir yurttaş olmak isteyen herkese eğitim hizmeti sunmuşlardır. Sofistlerin öğrencileri zengin ailelerin siyasete girmek isteyen çocukları ve Sofist olmak isteyen gençler olmuştur. Böylece Sofistler gençlere siyaset sanatını ve nasıl iyi yurttaş olunacağını öğretmişlerdir (Cevizci, 2012, s. 65). Başka bir deyişle Sofistler tüm kurum ve değerlerin insan eliyle uzlaşımalsal olarak var edildiklerini düşünürler, dolayısıyla onlara göre tüm değerler öğretileridir. Nitekim Sofist Protagoras ve daha birçokları pragmatik bir anlayışla siyasal erdemleri öğretmeye çalışmışlardır.

Sofistler en başından beri insan merkezli bir anlayışın temsilcileri olmuştur. Onlar, her şeyden önce, felsefenin ilgilendiği konulara o zamana kadar görülmemeyen bir çeşitlilik ve canlılık katmışlardır. Kendilerinden önceki felsefenin ana konusu olan varlık ve oluş problemi yerine insanı ve onun entelektüel üretimlerini geçirmişlerdir. Başka bir deyişle Sofist düşüncesinin temel sorusu şöyle formüle edilmiştir:

"Tanrılara tapınmadan özgür insan ile köleler, Helenler ve barbarlar arasındaki farklılıklara kadar bütün bu nizamlar ve müesseselerin kaynağı doğa (...) ve dolayısıyla kutsal olup karşı

gelinmez midir, yoksa âdetin (...) husule getirdiği dolayısıyla
değişme ve inkişafa tabi şeyler midir?" (Zeller, 2008, s. 110).

Sofistlerin paylaştıkları başka bir ortak özellik ise kesin ve mutlak bilginin imkânını kabul etmeyişleridir. Onlar doğru bilginin imkânı hususunda kuşkucu bir anlayışın temsilcisi olmuşlardır, zira Sofistlere göre var olan her şey sürekli değiştiği gibi onlara dair duyularımız da kişiden kişiye farklılık gösterir, yani nesnel bir gerçeklikten ve genel geçer bir bilgiden söz edilemez. Bununla birlikte Sofistlerin kuşkucu tutumlarını zincirleme bir şekilde fenomenalist, ampirist ve rölativist tutumlarıyla da ilişkilendirmek gerekir. Sofistler varlığın, onun dışındaki veya üstündeki bir ilkeye gitmeden, salt fenomenal boyutlarıyla açıklanabileceğini, var olan her şeyin fenomenlerden ibaret olup görünüşlerden başka gerçeklik olmadığını iddia etmişlerdir. İşte bu tutumun onların bilgi anlayışlarındaki karşılığı ise ampirizm olmuştur. Sofistlere göre fenomenlerin bilgisi en nihayetinde duyu algılarından gelen bilgidir, yani tüm kavram ve yargılarımız en sonunda deneyime; duyu-deneyine dayanır (Cevizci, 2012, s. 69). Sofistler böylece yöntem itibarıyla da doğa filozoflarından ayrılmış ve tek bir ilkeden hareketle nihai gerçekliği açıklamaya çalışan tümdengelimsel yöntem yerine pratik sonuçlardan yola çıkan deneysel-tümevarımsal bir yöntemi esas almışlardır (Zeller, 2008, s. 110).

İnsan merkezli ve kuşkucu bakış açısını rölativist bir tavırdan ayrı düşünmek zordur. Nitekim Sofistler de ele aldıkları problemleri rölativist bir tutumla yorumlamışlardır. Zira onlara göre her yerde ve her durumda genel geçerliği olan ilkeler yoktur. Tüm ilkeler veya değerler nasıl algılanıyorsa öyledirler, dolayısıyla onların hiçbirisi mutlak ve nesnel olmayıp hepsi değiştirilebilir veya yeniden yorumlanabilir. Kısacası, Protagoras'ın belirttiği gibi, "her şeyin ölçüsü insandır, var olan şeylerin de yok olan şeylerin de" (Platon, 2014b, s. 39).

Sofistler, görüldüğü üzere, felsefede insan merkezli, rölativist ve kuşkucu bir tutum sahibi olmuşlardır. Onlar felsefenin gerek teorik gerekse pratik aşamalarına öznellik ilkesini taşımışlardır. Dolayısıyla, kısmi veya genel, mevcut ortak ilkeleri de uzlaşım yoluyla açıklamışlardır. Başka bir deyişle kimi istisnalar dışında Sofistler doğal yasaları, yani genel geçer olduğu düşünülen ilkeleri yadsıyarak siyaset, ahlak, hukuk ve din gibi alanlarda ancak uzlaşım ilkelere söz edilebileceğini ileri sürmüşlerdir (Cevizci, 2012, s. 67; Vorlander, 2008, s. 81).

Sofist düşüncenin en belirgin özelliklerinden biri de içerdiği eleştirel tavır olmuştur. Onlar antik Grek toplumunda o zamana kadar sorgulanmamış olan toplumsal, siyasal, hukuksal ve dinsel tüm kurumları temelden bir eleştiriye tabi tutarak tüm bu kurumların rasyonel bir biçimde temellendirilmesi için gerekli zemini kurmuşlardır. Nitekim onlar, bilginin imkânını sorgulayarak bilginin nesnesini ve ölçütlerini sunma

zorunluluğuna dikkat çekmişler; geleneksel ahlaki sorgulayarak moral davranış ve rasyonel ilkeler arasındaki ilişkiyi göstermişler; geleneksel dini sorgulayarak daha tutarlı tanrı anlayışlarına giden yolu açmışlar; devlet ve yasaların eleştirisini yaparak felsefeye dayalı siyasal kuramlar ve yasalar geliştirme gerekliliğini dile getirmişlerdir (Cevizci, 2012, s. 68).

Sofist düşüncenin tüm bu nitelikleri ve onlara göre insan yaşamının nihai amacının dünyevi başarı olduğu göz önüne alındığında, bu durumun tanrısal alandaki yansımalarının kuşkuculuk olacağı anlaşılacaktır (Cevizci, 2013, s. 1414). Dolayısıyla Sofistlerin insan merkezli pragmatik felsefe yaklaşımlarının ve kuşkucu tutumlarının doğal sonucu, tanrısal ve dinsel konular hakkındaki eleştirel görüşler olmuştur. Nitekim bu hususta, daha önce de belirtildiği gibi, üç ismin görüşleri öne çıkar: Protagoras'ın insanın olanaklarının ve zamanının tanrıları bilmesi için yeterli olmadığını öne süren bilinemezliği; Prodikos'un tanrıları ve dinleri doğal nedenlerle açıklamaya çalışan rasyonel tavrı ve Kritias'ın tanrıları siyasal otoritelerle ilişkilendiren tanrıtanımaz yaklaşımı.

3. Sofistlere Göre Tanrı ve Din

Sofistlerin insan merkezli, pragmatik ve kuşkucu bakış açıları ile tanrı ve din konusu eleştirel bir zemine oturmuştur. Tanrı ve din konusunun yerleştiği bu yeni zeminde Doğa Filozoflarından hiçbir etkinin olmadığını söylemek felsefe tarihindeki düşünsel sürekliliği görmezden gelmek olacağı gibi onların felsefelerini bütünüyle doğal teoloji olarak görmek de oldukça iddialı bir yorum olacaktır. Bununla birlikte, tipik bir örnek olarak, "Sokrates Öncesi" dönemin filozoflarından Ksenophanes'in tanrı ve din konusundaki düşünceleri hem söz konusu sürekliliği fark edebilmek hem de daha sonra Sofistlerde kendini doğrudan gösterecek olan dinsel eleştirinin verimli bir örneği olması bakımından dikkate değerdir.

Anaksimandros (MÖ y. 610-547)'un tanrısallık atfettiği *sınırı olmayan* (apeiron) kavramının antropomorfik tanrı anlayışına karşı bir meydan okuma olarak yorumlanabilmesi (Jaeger, 2016, s. 73) bir tarafa bırakılırsa "Sokrates Öncesi" felsefede geleneksel tanrı anlayışına açıktan karşı çıkan ilk filozof Ksenophanes (2019) olmuştur:

"D16.B23: Tek tanrı, tanrıların ve insanların arasında en büyüğü, ne vücudu ölümlülere benzer ne de düşüncesi" (s. 25).

"D20.<A1: hep gözdür, hep kulaktır, ama soluklanmaz; bütünüyle akıldır, zekâdır ve ezeldir" (s. 27).

"D18.B25: Hiç zahmetsiz sarsar aklının iradesiyle her şeyi" (s. 27).

Ksenophanes'in fragmanları açık bir şekilde geleneksel antropomorfik tanrı anlayışı karşısında, en azından, nitelikleri ve başka tanrılara benzememesi bakımından tek; soyut ve her yönüyle yetkin bir tanrı anlayışına işaret etmektedir. Ksenophanes kendi tanrı anlayışını ortaya koyarken eski tanrı anlayışına da sert eleştiriler yöneltmiştir. O, özellikle Homeros ve Hesiodos'un eserleriyle çevrelenen tanrı anlayışını eleştirmiştir. Nitekim Ksenophanes'e göre Homeros ve Hesiodos "D9.B12: tanrıların pek çok gayrimeşru işini mırıldandılar; hırsızlık, zina ve birbirini kandırma" (Ksenophanes, 2019, s. 25).

Ksenophanes (2019), geleneksel antropomorfik tanrı anlayışının eleştirisini sürdürürken onu var eden nedenleri de göstermeye çalışmış ve böylece antropomorfik tanrı anlayışının ortaya çıkışını da insanının kendi niteliklerini tanrılara atfetmesi ve içinde bulunduğu kültürü görece bir biçimde tanrısal olana yansıtmasıyla açıklamıştır:

"D12.B14: faniler sanıyorlar ki tanrılar doğmuş, kendilerinininki gibi giyim, ses ve şekilleri varmış" (s. 25).

"D13.B16: Habeşler <kendi tanrıların> kalkık burunlu ve siyah <tenli> Trakyalılar ise mavi gözlü ve kızıl saçlı <olduğunu söylüyor>" (s. 25).

"D14.B15: eğer elleri olsaydı boğaların <atların> ve aslanların, ya da çizibilselerdi elleriyle ve iş bitirebilselerdi insanlar gibi, atlar atlara, boğalar da boğalara benzer tanrı şekilleri çizer ve bedenler yaparlardı, her biri kendi vücuduna benzer şekilde" (s. 25).

Ksenophanes (2019) her ne kadar antropomorfik tanrıların eleştirisini yapıp monoteist dinlerin tanrı anlayışına benzer bir model ortaya koysa da onun sınırlı ve görece bir bilgi anlayışını vurguladığı ve buradan hareketle de tanrısal olanla ilgili, en azından, epistemolojik çerçevede, bilinemezci bir çizgiye yaklaştığı görülür:

"D52.B38: eğer tanrı saman rengi balı yaratmasaydı, diyeceklerdi incir çok daha tatlı" (s. 35).

"D49.B34: açık olanı bilen adam ne oldu ne de olacak ne tanrıları ne de evren [*pan*] hakkında söylediklerimi; biri

hasbelkader mükemmel bir şey söylese bile, bizzat biliyor
olamaz; <k/s>anı bulaşmıştır hepsine” (s. 35).

Ksenophanes’e göre insan mutlak bilgiye erişemez, zira bu bilgi ancak tanrıya özgüdür. Dolayısıyla insan ancak sınırlı bir hakikati keşfedebilir (Guthrie, 1985, s. 398) ve bu durumda bile “D50.B35: bunlarda gerçek [etymos] şeylerin benzerleri kabul edilsin” (Ksenophanes, 2019, s. 35) demekten öteye geçemez. Başka bir deyişle filozofa göre hakikati de içeren tanrısal bilgi, insanın erişemeyeceği tam ve mutlak bilgidir. Bu bilgi ne gelişme ve değişmeye ihtiyaç duyar ne de görecedir; aksine insanın erişebileceği bilgi ise sürekli değişme ve gelişme durumunda olan eksik ve görece bilgidir. Tanrılar insana ne bu dünya ne de başka bir konu hakkında hakikati vermişlerdir, bu konulara dair hakikat insanın deneyimi ve bilmesi dışındadır (Yıldız, 2011, s. 82-83). Dolayısıyla Ksenophanes’e göre sınırlı bir bilme kapasitesi olan insanın tanrılar hakkında konuşmaması ve onlara sadece saygı göstermesi daha yerinde olur:

“D59.B1: titanların ve devlerin savaşını anlatmayan, ya da insan
başlı atların, eskinin uydurmaları, ya da var olan bir husumeti
(bunların bir faydası yok), ama tanrıları daima iyilikle yâd
eden” (Ksenophanes, 2019, s. 37).

İşte Ksenophanes’in tanrısal ve dinsel konularla ilgili tüm bu görüşleri Sofistlerle ilişkilendirilebilecek düşünsel bir sürekliliğin ifadesi olarak görülebilir. Nitekim Ksenophanes’in insanın tanrısal hakikatleri deneyimleyemeyeceği görüşü Protagoras’ta insanın tanrısal ve dinsel konulara dair hiçbir şey söyleyemeyeceği yönünde gelişmiştir. Diğer taraftan Ksenophanes’in, insanın, tanrıları kendi niteliklerinden hareketle tarif ettiği yönündeki görüşü, yani yaygın din anlayışının insanın sınırlı deneyiminin ve yerel özelliklerinin ürünü olduğu eleştirisi, Prodikos ve Kritias’ta (Yıldız, 2011, s. 82, 93) doğal sonuçlarına varmıştır.

Protagoras’ın tanrı ve din konusundaki görüşlerinde, *Tanrılar Üzerine* adlı eseri ve Platon’un *Protagoras* diyalogunda ona atfedilen bir mit göz önüne alındığında, bu iki eserdeki farklı yaklaşımlar nedeniyle, belli bir tutarsızlık olduğunu varsaymak mümkün görünmektedir (Arslan, 2014, s. 42). Buna karşın onun bu husustaki görüşlerini insan merkezli, pragmatist bir bakış açısının doğal bir sonucu olarak da görebiliriz. Zira Protagoras’ın her iki yaklaşımı da probleme dair kendi içinde pratik çözümler içermektedir.

Protagoras, Platon’un *Protagoras* diyalogunda kendisine atıfla verilen mitte tanrılara ve dine karşı pozitif bir tutum içindedir:

“Eskiden sadece tanrılar vardı, ölümlüler yoktu. Ölümlülerin
yaratılacağı zaman geldiğinde, tanrılar; toprak ve ateş ve bu

ikisine katılabilecek maddelerle ölümlüleri yerin altında yapmaya başladılar. Yukarıya gönderecekleri sırada Prometheus ve Epimetheus'a yeteneklerin hepsine dağıtılması görevi verildi. (...) Epimetheus çok da dikkatli davranmamıştı. Elindeki tüm gücü hayvanlar için kullanırken, insanlara verecek bir şey kalmamıştı. (...) Prometheus onlara vermek için, insanların kendilerini koruyabilecekleri bir şey bulamamıştı. Bu nedenle Hephaistos'tan ve Athena'dan sanatı ve ateşi çalarak insanlara verdi. (...) Evet, insan için gereken şeyler bu şekilde elde edildi. (...) İnsanlar artık tanrıdan bir şey almışlardı. Diğer hayvanlara göre tanrılara daha yakın olduklarından onlara inanan da sadece insanlar oldu. Tanrılar için sunaklar ve heykeller yaptılar. (...) [İnsanlar] sanatlar sayesinde yaşamayı becerebilseler de siyaset ve askerlik sanatlarına sahip olmadıkları için hayvanlarla savaşmayı başaramıyorlardı. (...) Zeus insanlara zarar geleceğinden korktuğu için Hermes'ten insanlar arasında dostluk kurmasını ve aynı zamanda onlara utanma duygusu kazandırmasını istedi. (...) Zeus herkesin bunlardan pay alması gerektiğini, çünkü eğer böyle olmazsa (...) şehirlerin varlıklarını sürdürmesinin imkânsız hale geleceğini söyledi" (Platon, 2014a, s. 38-41).

Protagoras'a atfedilen bu mite dayanılırsa onun tanrıların varlığı ve özleri hakkında, *Tanrılar Üzerine* adlı eserindeki yaklaşımından farklı olarak, bilinemezci bir tutum içinde olmadığı görülür. Zira bu mitte tanrılar açık bir biçimde insan türüne özel ilgi gösteren, ona belli başlı sanatları ve politik erdemleri veren iyi varlıklar olarak betimlenmiştir (Arslan, 2014, s. 42). Başka bir deyişle Protagoras'ın burada tanrıların varlığını yadsımadığı; onları insanın kültürel varlığının temel bir unsuru olarak gördüğü söylenebilir.

Platon'un *Protagoras* diyalogunda geçen bu mit göstermektedir ki Protagoras tanrı ve din konusunu, esasında uygarlık ve toplumsal yapı içerisinde ele alınması gereken antropolojik bir olgu olarak görmektedir. Diğer taraftan bir Sofist, Protagoras'ın anlattığı bu mit örneğinde olduğu gibi, dini pozitif bir pratik tutum olarak görse bile, yine de dinin mutlak hakikati temsil edip etmediği noktasında temel bir teorik şüpheyne sahiptir (Jaeger, 2016, s. 236,

247). Bu, Sofistlerin genel özellikleri ile örtüşen bir anlayış olarak Protagoras'ta da görülen bir tutumdur. Başka bir deyişle Protagoras'ın antropolojik bir olgu olarak yüzleştiği tanrı ve din sorununun epistemolojik bir boyutu da vardır ve Protagoras bu noktada kuşkucu ve bilinemezci bir bakış açısına sahiptir:

“18-fr.4: Tanrılar hakkında bir tespitte bulunamıyorum, ne var oldukları ne olmadıkları ne de nasıl bir biçime sahip oldukları hakkında; zira bu konuda bilgi edinmeyi pek çok şey engelliyor: Sorunun müphemliği ve insan ömrünün kısıllığı”
(Capelle, 1995, s. 91).

Protagoras'ın *Tanrılar Üzerine* adlı eserinden kalan bu fragman kuvvetle muhtemeldir ki onun tanrı ve din konusundaki kuşkucu ve bilinemezci tutumunun en öz ifadesidir. Bununla birlikte Protagoras'ın tanrı ve din hususundaki kuşkucu ve bilinemezci görüşlerine *Tanrıların Doğası* adlı eserinde Cicero (2012) da tanıklık eder ve hatta onu bilinemezci tavrından dolayı inançsız olarak niteler:

“ben kendi adıma tanrıların var olup olmadığı konusunda emin olmayan Protagoras'ın bile batıl inançlı olamayacağını düşünüyorum. Çünkü hepsinin de ortaya koyduğu görüşler yersiz tanrı korkusundan ibaret batıl inançları ortadan kaldırdığı gibi tanrılara dindarca tapınmadan ibaret dini de ortadan kaldırır” (s. 153).

“çoğu felsefeci tanrıların var olduğunu ileri sürmüş (...) ama Protagoras bu konuda kuşkularının olduğunu söylemiş” (s. 35).

“Protagoras tanrıların var olup olmadıkları ya da nasıl oldukları konusunda belli bir görüşü olmadığını söyler, anlaşılıyor ki tanrıların doğası üzerine fikir beyan etmemiş” (s. 67).

Cicero, her ne kadar, ilk alıntıda Protagoras'ın inançsız olduğunu düşündürse de, eğer tarafsızlık inkâr olarak değerlendirilmeyecekse, diğer ifadeler de göz önüne alındığında, Protagoras'ın tanrı konusunda tarafsız olduğu görülmektedir (Yıldız, 2011, s. 91). Başka bir deyişle Protagoras tanrı veya tanrılar konusunda tam bir bilinemezcidir:

“Sevgili gençler ve yaşlılar! Burada toplanıp garip bir gevezelik yapıyorsunuz. Tanrılar bile konuşmanızın konusu haline gelmiş, fakat ben asla tanrıların varlıklarına ya da yokluklarına yönelik bir şey söylemedim” (Platon, 2014b, s. 56).

Protagoras, tanrıları bilmenin veya onlar hakkında kesin bir şey söylemenin imkânsız olduğunu iddia ederek kendisini bu konu hakkındaki tartışmalardan geri çekmiştir. Tanrıların nesnel kesinliği sorununda bilinemezci bir tavır alan Protagoras, böylece bireysel ve toplumsal bir fenomen olan din olgusuna ve bu olgunun insan yaşamındaki önemine dair kendi değerlendirmeleri için uygun bir zemin hazırlamıştır. Ayrıca Protagoras’ın tavrı dönemin koşulları bakımından da makul görünmektedir. Zira bu dönemde, dine karşı yöneltilen tüm rasyonalist eleştirilere rağmen, onun kaçınılmaz olduğuna dair güçlenen bir eğilim ve *Deoletin* tanrılarına yapılan her tür eleştiriye karşı da bir hassasiyet söz konusudur (Jaeger, 2016, s. 247-248).

Diğer taraftan Protagoras’ın insan merkezli, kuşkucu ve pragmatik felsefe yaklaşımı göz önüne alındığında, onun tanrı ve din konusunda bilinemezci bir noktada durması oldukça makuldür. Zira bu, insanı her şeyin ölçüsü gören ve dolayısıyla konuya doğrudan tanrı ve din veya bunların gerçekliği üzerinden değil de insanın tanrı ve dini alımlayışı çerçevesinden bakan Protagoras için uygun bir yaklaşımdır.

Sofistler, tanrı ve din konusundaki gerçeklik ve kesinlik tartışmalarına mesafeli dursalar da pozitif din olgusunu görmezden gelmemişlerdir. Dolayısıyla tanrı ve din düşüncesinin insan zihnine nereden veya nasıl girdiği onları meşgul eden bir soru olmuştur. Nitekim Prodikos, bu soruya bir açıklama getiren ilk isimlerden biridir:

“10-77B5: Keoslu Prodikos, ilkçağda insanların güneşi ve ayı, ırmakları ve kaynakları, yaşamımıza yarayan her şeyi, tıpkı Mısır’daki Nil gibi sağladıkları yarar yüzünden tanrı yerine koymuş olduklarını iddia ediyor ve bu nedenle ekmeğe Tanrıça Demeter, şaraba Tanrı Dionysos, suya Poseidon, ateşe de Hephaistos denmiş ve <insanlara> yararlı olan her şeyde durum böyle olmuştur” (Capelle, 1995, s. 121).

“11-77B5: Prodikos, her çeşit dinsel göreneğin, gizemlerin, gizli dinsel törenlerin çiftçilik için gerekli malzemeyle ilişkili olduğunu söylüyor; Tanrı inancının ve her türlü dini

bütünlüğün de insanlara buradan geldiğini tahmin ediyor”
(Capelle, 1995, s. 121).

Protagoras tanrı ve din konusunda olumlu ya da olumsuz bir yargıya varmazken Prodikos bunların kökenini açık bir biçimde yararlı olanın kutsallaştırılmasına dayandırmıştır. Ona göre gerek tanrıların gerekse dinlerin kökeninde doğrudan ya da dolaylı olarak yarar olgusu vardır. Dolayısıyla ekmeğin Demeter’e, şarabın Dionysos’a, suyun Poseidon’a, ateşin Hephaistos’a dönüşmesi ve her çeşit dinsel geleneğin, bir biçimde, çiftçilik ile ilişkili olması insanın, yaşamı için yararlı olanı soyutlayıp kutsallaştırmasının sonucudur.

Diğer taraftan Prodikos’un yaklaşımını, tanrı düşüncesinin evrensel çerçevedeki değişmez psikolojik kaynaklarını bulma çabası olarak da yorumlayabiliriz. Zira Prodikos’un işaret ettiği varlıklar az ya da çok tüm insanlar için ortak bir önem taşır. Doğrudan veya dolaylı olarak doğal varlıklardan yararlanarak yaşamını sürdüren insan, zamanla kendileriyle beslenip hayatta kaldıkları bu varlıklara karşı minnet ve şükran duygusu geliştirir. İşte tanrı ve din düşüncesi de, esasında fayda temelli olan, bu minnet ve şükran duygusu ile gelişir (Jaeger, 2016, s. 238-242).

Prodikos’un tanrı ve din düşüncesinin kökenine dair tezi, gözlemlenebilir dünyayı temel alan rasyonel bir açıklamadır. Bununla birlikte bu açıklama, tanrı ve din düşüncesinin gerçek bir karşılığının olmadığını vurgular. Nitekim Prodikos, tanrı ve dinin kökenine dair bu tezinden dolayı tanrıtanımaz olarak nitelenmiştir:

“9-fr.5: Keoslu Prodikos, yaşam için yararlı her şeyin insanlar tarafından tanrı sayılmış olduğunu iddia ettiği zaman dine yer bırakıyor mu?” (Capelle, 1995, s. 121).

“10-77B5: Tanrıtanımaz sıfatını taşıyan Euhemeros ... Meloslu Diagoras, Keoslu Prodikos ve Theodoros gibi bazı kişiler tanrının mevcut olmadığını öne sürmüştür” (Capelle, 1995, s. 121).

Protagoras’ın tanrılar konusunda tarafsız kaldığı ve bunlara dair herhangi bir tartışmayı en baştan reddettiği yerde Prodikos’un tanrı ve din düşüncesinin kökenine dair sade ve rasyonel bir açıklama getirdiği görülür. Esasında Prodikos, tanrı ve din düşüncesinin insanın kendisi için yararlı bulduğu şeyleri kutsallaştırmasıyla ortaya çıktığını ileri sürerek, bir bakıma, onların insanın kendi kurgusu olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla salt buradaki ifadelerle dayandığımızda onu tanrıtanımaz olarak niteleyen felsefi görüşler haklı görünmektedir.

Prodikos, tanrı ve din düşüncesinin insan zihnine nasıl girdiğine dair akılcı bir açıklamanın peşinde olmuştur. Bununla birlikte tanrı ve din konusundaki asıl radikal tezleri Kritias ileri sürmüştür. Kritias, Protagoras'ın tarafsız kalmaya Prodikos'un da öncelikli olarak rasyonel bir analiz yapmaya çalıştığı yerde, en baştan tanrıtanımaz bir argüman ile ortaya çıkmıştır:

"1-fr.25: Bir zamanlar insanların yaşamı düzenden yoksundu, vahşi hayvanların yaşamına benziyordu ve kaba güç hüküm sürüyordu. O günlerde iyiler mükâfat görmüyor, kötüler cezalandırılmıyordu. Bence insanlar yasaları, hak her şeye aynı şekilde hükümler ve kötülüğü baskı altında tutsun diye, eğitmen olarak koydular ve bir kimse suç işlediği zaman artık cezalandırılıyordu. Yasalar, açıkça suç işlemeyi engellediği ve bu yüzden gizli gizli kötülük yapıldığı zaman, kurnaz ve zeki biri insanlar için tanrı korkusunu buldu gibi geliyor bana, ki böylece suç işleyenler bunu gizlice yapar ya da kötü bir şey söyler ya da <sadece> düşünürlerse bile, korkuya kapılırlar diye. Bu yüzden o, tanrı inancını yaydı:

Ölümsüz, güçlü, aklı ile gören ve işiten, insanüstü anlayışa sahip bir tanrı vardır; kutsal yaratılışıyla bütün bunlara dikkat eder. İnsanların her sözünü işitir, yaptıklarını görebilir. Ses çıkarmadan kötü bir şey düşünsen bile tanrılardan gizli kalmaz bu. Zira onların anlayışları insanlarınkinden çok üstündür.

O böylece, gerçeği yanıltıcı sözlerle gizleyerek, öğretiler içinden en kurnazca olanı yaydı. İnsanların en korktukları yerde oturur tanrılar, diyordu, insanlara korkunun yayıldığı ve acınası yaşamları için nimet ve bereketin geldiği yeri biliyordu: Çakan şimşeklerin ışığını gördüğü ve tüyler ürpertici gök gürültüsünün sesini duyduğu, güneş ışınlarının yola çıktığı ve nemli ıslaklığın toprağa döküldüğü yerden, yani zamanın, bu zeki sanatçının muhteşem eseri yıldızlı gök kubbenin bulunduğu yerden. Bu tür korkularla insanlara gözdağı verdi ve tanrıya, kendisine yaraşan, uygun ve iyi düşünülmüş konak

yerleri gösterdi, yasaya aykırı istekleri yasalar vasıtasıyla kaldırdı.

Sonra da şunu ekledi:

Sanırım biri, insanları bir tanrı soyunun varlığına ilk defa böyle inandırdı" (Capelle, 1995, s. 131-132).

Kritias'ın *Sisyphos* adlı oyunundan kalan bu fragman, onun tanrı ve din düşüncesinin açık bir ifadesidir. Kritias burada tanrı ve din düşüncesinin kökenini, doğa durumu varsayımına kadar götürür ve aşamalı bir şekilde tanrı düşüncesine nasıl varıldığını göstermeye çalışır. Nitekim ona göre insan önce yasaları yapmış; gizlice işlenen suçlara çözüm bulamadığı noktada ise tanrıyı veya tanrıları icat etmiştir. Tanrı korkusu, artık tanıklar olsa da olmasa da yasalara uyulmasını sağlayacaktır, zira gizli ya da açık tüm eylem ve niyetleri yasalar görmese de tanrı (lar) mutlaka görecektir.

Bu fragmandan anlaşılıyor ki Kritias'a göre insan zihnindeki tanrı düşüncesinin başlıca nedeni korku duygusudur. Ancak korku duygusu, yine de tanrı düşüncesini açıklamanın tek yolu değildir; tanrı düşüncesi, ayrıca siyasal faydayla da ilişkilidir. Başka bir deyişle Kritias'ın yaklaşımı, aynı zamanda dinin (veya tanrıların) kökenini planlı bir siyasal kurguya dayandırma girişimidir. Zira bu kurguda tanrı (lar), yasanın denetiminin olmadığı yerde kanun görevlisinin yerini alacak olan bir araç, yani siyasal sistemdeki örgütlenme boşluklarını doldurmaya yarayan bir *sankidir* (Arslan, 2014, s. 71; Jaeger, 2016, s. 246-247). Kısacası Kritias'a göre tanrısal inanç, siyasal otoritelerin işlevsel bir yönetim aracıdır.

Kritias'ın tanrı ve din görüşü, Sofist düşüncesinin *insanı her şeyin ölçüsü kabul eden* anlayışına da uygundur. Zira Kritias burada insanı, diğer her şeyin olduğu gibi, tanrıların da varoluşlarının ve temel niteliklerinin ölçüsü olarak görmektedir. Buna göre tanrısal konular hakkında söylenenler kimi zaman belli amaçlar doğrultusunda söylenen kasıtlı *yalanlar* şeklinde kimi zaman da yaşanan ortamdaki kaynaklanan doğal bir sonuç olarak ortaya çıkan şeylerden ibarettir (Yıldız, 2011, s. 94).

Görüldüğü üzere Kritias'a göre insan gerek toplumsal düzen sağlamak gerekse siyasal nüfuz kurmak için kendine aşkın bir varlık olarak tanrıyı düşünmüş ve dini var etmiştir. Bunlar hem yasaların iş göremediği yerlerde iş gören hem de siyasal otoritenin amaçları için kullanabileceği işlevsel ve yararlı araçlardır. Böylece Kritias'ın tüm bu görüşleri göz önüne alındığında, onu, söz gelimi Prodikos'a nazaran, cepheden bir tanrıtanımaz olarak niteleyebiliriz.

4. Sonuç

Felsefeye dair problemleri insan merkezli bir bakış açısı ile ele alan Sofistler, tanrı ve din konusunu da aynı çerçevede kendilerine konu edinmişlerdir. Dolayısıyla tanrı ve din meselesi onlar için bir hakikat sorunu olmaktan daha ziyade, mevcut yaşam koşullarına olan etkisi bakımından değerlendirme konusu yapılmıştır. Bu bağlamda Sofistler tanrı ve din meselesinde, genel olarak, kuşkucu bir tutum sergilemişlerdir. Bununla birlikte onlar, tanrı ve dinin hakikatteki değeri ne olursa olsun insan yaşamındaki fenomenal değerinin yadsınamayacağını ileri sürmüşlerdir.

Sofistlerin tanrı ve din hakkında ortaya koydukları görüşler benzer bir bakış açısına dayansa da onların içerikleri bütünüyle aynı olmamıştır. Söz gelimi Protagoras, antropolojik bir olgu olarak tanrı ve dinin varlığını tartışmadan kabul ederken epistemolojik bağlamda ise tam bir bilinemezcidir. Onun bu tutumu hem döneminde hem de sonraları tanrıtanımazlık olarak yorumlanmıştır, ancak bize göre Protagoras'ın tutumu bilinemezci görüşün sağlam bir ifadesi olarak görülmelidir. Nitekim Protagoras bu bilinemezci çizgiyi aşmamaya özel bir itina göstermekte, tanrı (lar) aleyhinde veya lehinde bir tartışmaya girmemektedir.

Diğer taraftan Prodikos'un tanrı ve din görüşü ise hem basit ve rasyonel hem de, en azından, psikolojik açıdan evrensel sayılabilecek bir içeriğe sahiptir. Faydalı olan metanın zamanla kutsallaştırılması ve fayda sunan bu kutsala minnet ve şükran duyulması, tanrı ve din düşüncesinin temelini insanın faydayı esas alan psikolojik motivasyonunu yerleştirmekten ibarettir. Dolayısıyla bu çıkarım, aynı zamanda tanrı ve din düşüncesinin insanın kendi zihni kurgusu olduğunu, yani gerçekte karşılığının olmadığını söylemektir.

Tanrı ve din düşüncesine dair en açık ve en radikal tez Kritias'a aittir. Kritias tanrı ve din düşüncesinin zeki ve kurnaz kişilerce insanın korku duygusundan hareketle onları kontrol etme adına ortaya atıldığını iddia etmiştir. Dahası tanrı ve din düşüncesinin siyasal bir işlevi olduğunu, yani yönetsel boşlukları doldurup yasaların yetersiz kaldığı noktalarda iş gören bir araç olduğunu iddia etmiştir. Böylelikle Kritias korku ve fayda temelli tanrıtanımaz bir tezi açıktan ortaya koymuş ve dinin siyasal otoriteyle ilişkisine göndermede bulunmuştur.

Tüm bunlarla birlikte Sofistler, genel olarak, herhangi bir tanrı tasavvurunun veya dini uygulamanın sözcüsü olmamışlardır. Onlar tanrı ve din problemini uygarlığa dair antropolojik bir fenomen olarak görmüşler ve bu fenomeni eleştirel bir bakış açısıyla çözümlemeye çalışmışlardır. Diğer taraftan Sofistlerin tanrı ve din fenomenlerine karşı yürüttükleri eleştirel çözümleme girişimini, onların ortaya çıktıkları (veya onları ortaya çıkaran) tarihsel koşullarla birlikte düşünmek gerekir. Zira Sofistler, değişen sosyal ve siyasal düzenin yeni gerekleriyle ortaya çıkan toplumsal bir ihtiyaca

cevap vermişler ve bunu da öncelikle tüm mevcut değerlerin eleştirisini yaparak gerçekleştirmişlerdir. Dolayısıyla onlar bu çerçevede mevcut tanrı ve din anlayışlarına da kuşkuyla bakmış ve eleştirel yaklaşmışlardır.

Kaynakça

- Aristoteles (2013). *Atinaluların Devleti*. (Çev. F. Akderin). İstanbul: Say Yayınları.
- Arslan, A. (2014). *İlkçağ Felsefesi Tarihi-2: Sofistlerden Platon'a*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Capelle, W. (1995). *Sokrates'ten Önce Felsefe-2: Fragmanlar-Doksograflar*. (Çev. O. Özgül). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Cevizci, A. (2012). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2013). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Cicero (2012). *Tanrıların Doğası*. (Çev. Ç. Menzilioğlu). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Flew, A. (1979). *A Dictionary of Philosophy*. London: Pan Books/Macmillan Press.
- Gökberk, M. (2013). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Guthrie, W. K. C. (1977). *The Sophists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guthrie, W. K. C. (1985). *A History of Greek Philosophy-1: The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jaeger, W. (2016). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*. (Çev. G. Ayas). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Ksenophanes (2019). *Fragmanlar: Kişiliği, Doktrini, Alınlanması*. (Çev. Y. G. Sev). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Mansel, A. M. (2014). *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögçem, E. (2019), "Tanrı Lehinde Kullanılan Delillerin Yetkinliğine Dair Bir Soruşturma", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12 (65), 1373-1380.

Platon (2014a). *Protagoras*. (Çev. F. Akderin). İstanbul: Say Yayınları.

Platon (2014b). *Theaitetos*. (Çev. F. Akderin). İstanbul: Say Yayınları.

Şar, G. (2017). *Sofistik Düşüncenin Arka Planı: Dissoi Logoi Üzerine Yorumlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Şenel, A. (2013). *Siyasal Düşünceler Tarihi*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Thukydides (2017). *Peloponnesos Savaşları*. (Çev. F. Akderin). İstanbul: Belge Yayınları.

Vorlander, K. (2008). *Felsefe Tarihi*. (Çev. M. İzzet ve O. Saadeddin). Y. Kantar (Sad.). İstanbul: İz Yayıncılık.

Yıldız, N. (2011). "Protagoras'ın Dini ve Tanrısal Konular Hakkındaki Görüşleri". *Felsefe Arkivi*, (34), 81-96.

Zeller, E. (2008). *Grek Felsefesi Tarihi*. (Çev. A. Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.

